

ZLOČINI BUGARSKE U SRBIJI 1915–1918 PRILOG ISTRAŽIVANJU BUGARSKE OKUPACIJE U PRVOM SVETSKOM RATU*

APSTRAKT: Na osnovu arhivskih istraživanja i objavljenih istorijskih izvora uz konsultovanje istoriografske literature, predstavljene su osnove bugarske okupacione uprave u Srbiji i njen strateški cilj bugarizovanja osvojenog područja. Uništenje značajnog dela srpskog naroda i nasilna promena etničke strukture stanovništva na zauzetoj srpskoj teritoriji sprovedeni su tokom cele okupacije. O tome je srpska vlada sistematski prikupljala podatke obaveštavajući javnost o bugarskom kršenju međunarodnog i ratnog prava. Brojni izvori o bugarskim zločinima predstavljeni su na Konferenciji mira u Parizu. Ipak, na njoj nisu prihvaćeni predlozi delegacije Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca o kažnjavanju bugarskih ratnih zločina i bugarskog kralja Ferdinanda, a broj kažnjenih zločinaca bio je zamenarljiv.

Ključne reči: Prvi svetski rat, Srbija, Austro-Ugarska, Nemačka, Bugarska, okupacione uprave, ratni zločini, međunarodno pravo, javnost, konferencija mira

Uoči napada na Srbiji u oktobru 1915, Austro-Ugarska i Nemački Rajh, kojima se pridružila Bugarska, imali su donekle različite planove o budućnost zauzete srpske teritorije. Postojale su i razlike o budućnosti druge srpske države, Crne Gore. Kada je reč o Austro-Ugarskoj, bilo je neslaganja u stavovima austrijskog i ugarskog dela monarhije. Ipak, svi učesnici u agresiji delili su stav da Srbiju kao državu treba uništiti. Ovakav stav je počeo da se operacionalizuje krajem novembra i početkom decembra 1915. kada je najveći deo Srbije okupiran i kada je izgledalo da sledi potpuni krah njene vojske.

* Rad je deo projekta *Konflikti i krize – saradnja i razvoj u Srbiji i regionu u 19. i 20. veku* (47030), koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

Odgovorni faktori u Beču su se zalagali za aneksiju velikog dela Srbije i Crne Gore Monarhiji, dok bi ostatak zemlje bio pod vojnom upravom, u skladu sa sporazumom sa nemačkom i bugarskom vladom. Predsednik mađarske vlade Ištvan grof Tisa se zalagao za anektiranje teritorija Srbije uz Savu gde je trebalo kolonizovati Mađare i Nemce. Usto, planiralo se da se njima u još većem broju naseli Srem, Bačka i Banat da bi se razbio srpski etnički kontinuitet. Crnu Goru je trebalo umanjiti i odvojiti od mora. Ostatak Srbije i Crne Gore trebalo je da bude protektorat politički i privredno zavisan od Monarhije. Bugarska je nastojala da joj pripadne još veći deo Srbije od onog obećanog ugovorima sa Centralnim silama potpisanog 6. septembra 1915. U skladu sa napredovanjem bugarskih trupa, njena vlada je tražila dolinu Velike i Zapadne Morave, deo Kosova i severnu Albaniju. Nemačka je podržavala bugarske aspiracije, a sama nije imala teritorijalne aspiracije prema Srbiji. I ona je podržavala uništenje srpske države nastojeći da njen prostor uključi u svoje „veliko privredno područje“.¹

Sukob pobednika oko zauzete srpske teritorije trajao je sve do 1. aprila 1916. kada je, pod nemačkom arbitražom, konačno povučena demarkaciona linija između austrougarske i bugarske okupacione zone. Carsko-kraljevska Vrhovna komanda je 1. januara 1916. formirala Vojni generalni guvernerman, koji je, posle konačnog razgraničenja, obuhvatao okruge Šabac, Beograd, Valjevo, Smederevo, Kragujevac, Gornji Milanovac, deo ćuprijskog okruga, kao i okruge Užice, Čačak, Kruševac, Kosovska Mitrovica, Novi Pazar i Prijepolje.² Bugarsko okupaciono područje je obuhvatalo istočnu, južnu i deo centralne Srbije, zatim deo Kosova i Metohije i Makedoniju. Ono je podeljeno na dva upravna područja: Vojnoinspeksijsku oblast Morave, sa sedištem u Nišu, i na Vojnoinspeksijsku oblast Makedonije sa sedištem u Skoplju. Vojnoinspeksijska oblast Morave je obuhvatala šest okruga: požarevački, negotinski, zaječarski, ćuprijski, niški i vranjski (kome je pripadao i pirotski srez).³

Od samog početka rata protiv Srbije, Austro-Ugarska je vršila teške povrede međunarodnog i ratnog prava, odnosno Haških konvencija iz 1899. iz 1907. godine. Masovni zločini njene vojske protiv civilnog stanovništva i ratnih zarobljenika na privremeno zauzetim srpskim teritorijama u Mačvi, Jadru i Pocerini bili su sistematski i podsticani od vojnih komandanata svih nivoa komandovanja. O besprimernoj surovosti zločina nad Srbima i razara-

¹ Andrej Mitrović, *Srbija u Prvom svetskom ratu*, Beograd 1984, 326–337.

² Isto, 379–400; Vladimir Stojančević, *Srbija 1908–1918, Izabrani radovi*, Beograd 1995, 207–214; Dragica Koljanin, *Izgrađivanje identiteta. Istorija Jugoslavije u udžbenicima zas osnovne škole u Srbiji 1929–1952*, Novi Sad 2013, 63–64.

³ A. Mitrović, *Srbija u Prvom svetskom ratu*, 342; Mira Radojević, Ljubodrag Dimić, *Srbija u Prvom svetskom ratu. Kratka istorija*, Beograd 2014, 199–206.

nju materijalnih i kulturnih dobara obaveštavana je međunarodna javnost. Na tome je srpska vlada na čelu sa Nikolom Pašićem sistematski radila od početka do kraja rata. U tome je srpskoj vladi od velike pomoći bilo angažovanje Rodolfa Arčibalda Rajsja, svetski priznatog kriminologa, profesora univerziteta u Lozani. Svoj prvi veliki rad o zločinima nad Srbima u Prvom svetskom ratu, *Izveštaj o zverstvima austrougarske armije 1914*, Rajs je podneo srpskoj vladi u aprilu 1915. Posle sloma Srbije izveštaj je na engleskom jeziku objavljen u Londonu 1916. godine.⁴ Svojim dopisima velikim listovima sa opisima zverstava nad srpskim vojnicima i civilima on je puno učinio na obaveštavanju svetske javnosti o pravoj prirodi agresije Centralnih sila na Srbiju. Delovanje na prikupljanju podataka o zločinima i obaveštavanje svetske javnosti o njima Rajs je nastavio i posle sloma Srbije u jesen 1915. podelivši sve tegobe povlačenja sa srpskom vojskom, vladom i izbeglicama preko Albanije.

Zločini austrougarske vojske protiv Srba i povrede međunarodnog ratnog prava uglavnom su činjeni tokom prva faze agresije na Srbiju u leto i jesen 1914. Sistematsko kršenje međunarodnog i ratnog prava nastavljeno je i za vreme okupacije 1915–1918, pre svega masovnim interniranjem civilnog stanovništva. Austrougarsku vojnu upravu odlikovali su bezobzirna eksploatacija privrednih resursa, masovno interniranje stanovništva u logore, uništavanje političke i nacionalne samosvesti Srba. Istovremeno, u propagandi, okupaciona uprava je predstavljena kao „civilizatorska“. Uz ostala nacionalna obeležja, zabranjena je ćirilica, u škole su uvedena „hrvatska slova“ (latinica), zabranjeni su srpski udžbenici, uvedeno je učenje nemačkog i mađarskog jezika.

Posle poraza Srbije i okupacije njene teritorije od Austro-Ugarske i Bugarske pokazalo se da postoji značajna razlika između sistema koji je zaveden na ove dve okupacione teritorije. Austrougarska okupaciona uprava nastojala je da od Srba stvori verne podanike Monarhije, oblikujući njihovu nacionalnu svest i kulturu prema željenom modelu. Ipak, pri tome nije dovođeno u pitanje samo postojanje srpske nacije. Na bugarskom okupacionom području, kako na delovima Srbije u granicama pre Balkanskih ratova, tako i u krajevima Stare Srbije i Makedonije pripojenim Srbiji 1912. i 1913, negirano je i samo postojanje srpskog naroda. Prema velikobugarskoj himeri koja je baštinila granice srednjovekovnih bugarskih država iz vremena njihovog najvećeg obima, slovensko stanovništvo Makedonije i Moravske oblasti (krajeva u slivu Južne i Velike, delom i Zapadne Morave)

⁴ R. A. Rajs, *Izveštaj podnesen srpskoj vladi o zverstvima koja je austrougarska vojska počinila za vreme prvog upada u Srbiju*, Beograd–Gornji Milanovac 1995; videti i: *Rodolf Arčibald Rajs o zločinima Austrougara–Bugara–Nemaca u Srbiji 1914–1918, Izabrani radovi*, priredili Miloje Pršić i Slađana Bojković, Beograd 1997.

je u stvari bugarsko, a srpska nacionalna svest je rezultat nasilja srpske države. Stoga je potrebno svim sredstvima izvršiti bugarizaciju okupirane teritorije i „vraćanje“ stanovnika njihovom izvornom bugarskom identitetu.

U proglasu bugarskog kralja Ferdinanda bugarskom narodu uoči napada na Srbiju 14. oktobra 1915, navedeno je i sledeće: „Pozivam bugarski naoružani narod na zaštitu rodnog kraja, uvređenog od strane verolomnog suseda da oslobodi porobljenu našu braću od srpskog jarma. Naše je delo pravo i sveto. Zapovedam opet našoj hrabroj vojsci da protera neprijatelja iz predela Carstva, da potuče verolomnog suseda i da oslobodi tereta našu iznurenu braću pod srpskim jarmom.“⁵

Odmah po uspostavljanju okupacione uprave započele su mere bezobzirne denacionalizacije i bugarizacije stanovništva. Zajedno sa vojskom, policijom i činovništvom, stigli su bugarski nastavnici i učitelji. Iako su se na udaru našli i drugi narodi na okupiranom području, bugarizacija je pre svega bila usmerena protiv Srba. Prema oceni austrougarskog oficira za vezu, bugarizaciju su karakterisala dva osnovna pravca: „uništenje gornjeg sloja (inteligencije) domaćeg stanovništva i nasilno uvođenje bugarskog jezika“. Odmah je započelo deportovanje i interniranje učitelja, sveštenika, oficira, koji su velikim delom ubijani na zverski način. Zabranjeni su srpski jezik i knjige, srpska imena su pretvorena u bugarska, zabranjene su slave, srpska nošnja, posebno šajkača. Kao i na austrougarskom okupacionom području, uveden je sistem bezobzirne ekonomske eksploatacije, koji je doveo stanovništvo na ivicu gladi.⁶

O ciljevima bugarske okupacione uprave i sredstvima za njihovo ostvarenje iscrpno svedoči *Instrukcija vojne inspeksijske oblasti Moravske oblasti* koju je njen načelnik, general Neresov, uputio Glavnom štabu u Nišu. Ona je, po svemu sudeći, upućena sredinom 1917. godine, posle gušenja Topličkog ustanka.⁷ Tu je istaknuto da je osnovni cilj okupacije ne samo savršen red i mir, nego „ovladavanje dušom ovoga naroda, koji je bio silom i sistematski otuđivan od Bugarske u toku poslednjih 40 godina“. „Da bi se sprovela bugarizacija ove oblasti, treba prethodno uništiti sve što je srpsko, pa će se tako na ruševinama srbizma izgrađivati bugarizam“. ⁸ Iz instrukcije se vidi da su prema srpskom stanovništvu, pre svega prema njegovoj društvenoj eliti, već primenjene mere masovnog interniranja u Bugarskoj i da je sprovedena sistematska bugarizacija svim raspoloživim sredstvima. Uz ostalo, vlasti su nastojale da što više prodube razlike između

⁵ *Veliki rat Srbije*, knjiga 10, Beograd 1924–1937, 11–12.

⁶ Isto, 373–379, 400–405.

⁷ Slađana Bojković, Miloje Pršić, *Stradanje srpskog naroda u Srbiji 1914–1918. Dokumenti*, Beograd 2000, 207–217 (u daljem tekstu: *Stradanje srpskog naroda*).

⁸ Isto, 208.

„autohtonog“ stanovništva Moravske oblasti, i „Srba koji su se doselili iz Šumadije“, odnosno Srba i Crnogoraca. Za prvu grupu stanovništva se smatralo da su Bugari i da ih treba pomagati, izuzev „srbofila“. Druga grupa stanovnika je po svemu strana ostalom stanovništvu, a njihova srpska svest je „nepokolebljiva“. Njihova naselja oko Kuršumlije i Prokuplja „čine centre srpske organizacije i srbizacije Morave“. Protiv njih su trebale da se primenjuju oštre mere bugarizacije ili ih je trebalo „pustiti da emigriraju“. Kako je ova instrukcija doneta posle gušenja Topličkog ustanka, verovatno sredinom 1917. godine, vidi se da su represalije prema srpskom stanovništvu i njegovoj eliti još pooštrene. Iz činjenice da su represivne mere protiv srpskog stanovništva bile još jače nego ranije, može se zaključiti da su dotadašnje mere bugarizacije imale slabog uspeha.

U instrukciji su data i detaljna uputstva o postupanju sa stanovništvom prema profesiji. Prvi na udaru su bili srpski sveštenici za koje se tvrdilo da su „suštinski izraz srpske svesti“. Stoga je naređeno interniranje i preostalnih sveštenika. I za srpske učitelje se smatralo da „neće nikada postati Bugari“ pa im ne treba dozvoliti povratak iz internacije. Postupak prema ostalim kategorijama stanovništva je bio diferenciran, ali je svako ispoljavanje srpske nacionalne svesti suzbijano oštrim merama. Dokument se završavao spiskom najstrožih zabrana među kojima je prva bila da reč Srbin „mora u potpunosti da nestane i niko ne sme da je izgovori. Svi imaju da je sasvim zaborave“. Zabranjeni su: srpske reči, srpske pesme, molbe i dopisivanje na srpskom jeziku, upotreba srpskih natpisa na radnjama, nadgrobnim spomenicima, u nazivima ulica, zabranjeno je davanje srpskih imena novorođenoj deci, a svako obraćanje vlastima moralo je biti na bugarskom jeziku.⁹

Već tokom napada na Srbiju oktobra 1915. bugarske trupe su počile velike zločine nad zarobljenim srpskim vojnicima, ranjenicima i civilima, po pravilu na najsureviji način. Podaci o tome su sistematski prikupljeni od svedoka tih zločina, o čemu je sačuvan veći broj naredbi i izveštaja komandi srpskih jedinica.¹⁰ Osim pojedinačnih izveštaja, sačuvani su i sumarni izveštaji o zločinima. Podaci su prikupljeni kako za vreme borbi u jesen 1915, tako i posle povlačenja preko Albanije u Grčkoj.¹¹ Glavnu ulogu u organizovanju rada na prikupljanju podataka o zločinima i upoznavanju javnosti sa njima svakako je imao predsednik vlade i ministar inostranih poslova Nikola Pašić.¹² Osim u pismenom obliku, međunarodna javnost je o

⁹ Isto, 217.

¹⁰ *Stradanje srpskog naroda*, 220–248.

¹¹ Pukovnik B. Janković, Podatci o neprijateljskim zverstvima za vreme naših poslednjih operacija koji su prikupljeni na osnovu naređenja komandanta 3. armije O. Br. 9648 od 9 ov. mca, Drinska divizija, 18 aprila 1916, *Stradanje srpskog naroda*, 248–254.

¹² Đorđe Stanković, *Nikola Pašić. Prilozi za biografiju*, Beograd 2006, 247.

bugarskim zločinima obaveštavana i organizovanjem izložbi. Na sednici srpske vlade 25. septembra 1918. Pašić je izneo da su se „mnogi slikari prijavili ponudom za otkup slika iz našeg rata. Odlučeno da se slike o zverstvima Bugara prikupe i izlože na izložbi u Francuskoj“.¹³

Posle saznanja o postupanju bugarske vojske i o stanju na bugarskom okupacionom području srpska vlada je bila uverena da se radi o uništenju ne samo srpske nacionalne svesti nego i o fizičkom uništenju velikog dela naroda, pre svega njegove elite. Stoga je nastavljeno sistematsko prikupljanje podataka o zločinima Centralnih sila, pri čemu se pokazalo da su najbrojniji i najveći bili upravo bugarski zločini. Već sredinom maja 1916. Vrhovna komanda srpske vojske je konstatovala da poseduje „bezbroj dokaza o užasnom postupanju sa našim stanovništvom u Srbiji, o sistematskom istrebljenju Srba, o odvođenju sviju zdravih ljudi ili u neprijateljsku vojsku ili u ropstvo“. Najavljeno je objavljivanje publikacije u kojoj će primeri zločina Bugara i Nemaca biti odštampani i dostavljeni trupama.¹⁴ Ubrzo je u Solunu objavljena brošura pod nazivom *Zverstva Bugara i Austro-Nemaca*, namenjena srpskom vojniku i „celom prosvetnom svetu“. Ipak, brošura je verovatno pre svega bila namenjena srpskom vojniku jer je trebalo da posluži kao snažna borbena motivacija. „Srpski vojnici, pročitajte pažljivo ovo što piše, zapamtite ga dobro. Priberite snagu i očekujte s punim poverenjem čas osvete, koji je tu blizu. Blagodareći pomoći božjoj i naših silnih saveznika, mi ćemo se skoro vratiti u našu otadžbinu kao pobednici“.¹⁵

Da bi rad na prikupljanju i objavljivanju podataka o zločinima nad srpskim vojnicima i civilima dobio nov podsticaj, srpska vlada je ponovo angažovala profesora Rajsa. Na poziv predsednika vlade Pašića on je sredinom oktobra 1916. stigao u komandu srpske Prve armije. Njemu je poveren zadatak da „na frontu Srpske i savezničkih vojsaka konstatuje nedela i zverstva bugarske vojske prema našim vojnicima i stanovništvu“.¹⁶ Već aprila 1917. u izdanju srpskog Ministarstva vojnog u Solunu je objavljena Rajsova brošura *Stradanje grada Bitolja*. Uz ostale povrede međunarodnog ratnog prava tu je konstatovano i da je bugarsko-nemačka artiljerija bombardovala oslobođeni Bitolj projektilima sa otrovnim gasovima. Samo u jednom bombardovanju, noću 16/17. marta 1917. otrovnim gasovima je ubijeno 61 lice među njima 25 žena i 32 deteta. Prilikom prvog bombardovanja

¹³ Zapisnik sednice Ministarskog saveta držane 18. juna 1918 na Krfu, *Zapisnici sednica Ministarskog saveta Srbije 1915–1918*, priredili Dragoslav Janković i Bogumil Hrabak, Beograd 1976, 458 (u daljem tekstu: *Zapisnici sednica Ministarskog saveta Srbije*).

¹⁴ Pukovnik Milivoje Anđelković, komandant Dunavske divizije – Komandantu I pešadijske divizije, 16. maja 1916, *Stradanje srpskog naroda*, 261–262.

¹⁵ *Stradanje srpskog naroda*, 265–273.

¹⁶ Pukovnik Mil. Zečević, načelnik Štaba Prve srpske armije – Komandantu Konjičke divizije, 17. oktobar 1916, *Stradanje srpskog naroda*, 263–264.

Bitolja otrovnim gasovima, projektilima su gađane turska i jevrejska četvrt i zgrade oko srpske mitropolije u čijem podrumu je gasovima ubijeno 37 izbeglica.¹⁷ Na Krfu je 1918. objavljena brošura profesora Rajsja *Austro-Bugaro-Nemačke povrede ratnih zakona i pravila*, koja je zatim izdata na francuskom i engleskom jeziku. Rajs je tokom poslednjih meseci rata i po njegovom okončanju nastavio da prikuplja podatke o zločinima Bugarske, o čemu je sačinio dva izveštaja. U prvom pod nazivom *Surdulica* iz decembra 1918, upućenom Vrhovnoj komandi, iscrpno je predstavljen jedan od najvećih pojedinačnih zločina Bugara. Drugi, veoma iscrpan izveštaj o zločinima Bugara u Srbiji upućen je vladi Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca januara 1919.¹⁸

Srpskoj vladi, pa i srpskom Crvenom krstu do leta 1918. bila je onemogućena komunikacija sa okupiranim krajevima. Vlada je na sednici od 23. januara 1917. obaveštena da „Bugari ne dopuštaju nikakvu korespondenciju sa srpskim stanovništvom na teritoriji koju su oni zauzeli.“¹⁹ Ipak, obaveštenja o stanju u zemlji su stizala raznim drugim kanalima. U tome je jednu od glavnih uloga imala neutralna Holandija, koja je zastupala srpske interese u Bugarskoj, bilo preko svog poslanika, bilo preko humanitarnih i/ili vojnih misija. Pašić je dobijao vrlo poverljive izveštaje i od američkih humanitarnih misija, preko kojih je stizala i materijalna pomoć srpskim zarobljenicima i civilnim internircima u Bugarskoj.²⁰

Na osnovu podataka koje je dobijao iz raznih izvora, Pašić je u ime srpske vlade od 20. septembra 1916. do 17. januara 1918. uputio niz protestnih nota vladama savezničkih i neutralnih zemalja, potpisnika Haške konvencije, o bugarskom kršenju međunarodnog i ratnog prava. U svakoj od nota je navodio konkretne primere kršenja određenih članova Haške konvencije. Sadržaj protestnih nota i njihov značaj Pašić je predstavio na sednici Narodne skupštine na Krfu 15. aprila 1918.²¹ U prvoj noti upućenoj holandskoj vladi 20. septembra 1916. izneo je nehuman postupak bugarskih vlasti prema srpskim zarobljenicima. U drugoj noti istog dana protestovao je protiv zauzimanja i pljačke srpskog poslanstva u Sofiji i interniranja sekretara poslanstva. Posle osam dana u novoj noti srpska vlada je izrazila protest zato što bugarski Crveni krst ne priznaje srpski Crveni krst. U noti od 3. oktobra 1916. Pašić je protestovao zbog masakriranja srpskih ranjenika i korišćenja srpskih ratnih zarobljenika za prisilni rad na frontu. U notama od 4. oktobra i 12. novembra 1916. navedeno je da Bugari siste-

¹⁷ *Stradanje srpskog naroda*, 275–283.

¹⁸ *Isto*, 347–352, 390–455.

¹⁹ *Zapisnici sednica Ministarskog saveta Srbije*, 365.

²⁰ Đ. Stanković, *Nikola Pašić. Prilozi za biografiju*, 240–241.

²¹ *Isto*, 234.

matski ubijaju sve teže srpske ranjenike, kao i da se srpski podanici regrutuju u bugarsku vojsku. Nota od 12. novembra 1916. je bila opširna, sa sistematizovanim primerima kršenja Haške konvencije i sadržavala je 169 dokumenata koji su to dokazivali.²²

Pašić je priložio dokumentaciju i protestnim notama od 8. i 18. februara 1917. U njima je ukazivao na nemogućnost pismene komunikacije izbeglica u zauzetim oblastima. Osim toga, bugarska vlada je „zabranila isporuke za zauzete srpske oblasti, usled čega se nisu mogle isporuke izvršiti za varoši: Prizren, Kočane, Radovište, Štip, Paraćin i Čupriju“. U novoj noti od 9. marta 1917, srpska vlada je ponovo protestovala protiv prisilnog regrutovanja svojih građana u bugarsku vojsku. Posebno je značajna protestna nota od 12. marta 1917. jer je u njoj istaknuta suština ciljeva bugarske okupacije. „Celokupno ponašanje neprijateljskih vlasti odlikuje se, gotovo na svim savezničkim teritorijama, brutalnošću i bezobzirnošću. Ali, dok je na drugim mestima to bila posledica momentalnog ratnog besa i želje za pljačkom, kod nas to predstavlja jedan čitav sistem, čiji je cilj istrebljenje srpskog naroda, bilo uništenjem, bilo pretapanjem nasilnim“.²³

U novom protestu upućenom aprila 1917. Pašić je ukazao na primere ekonomske eksploatacije, pljačke javne i privatne imovine i kulturnih dobara, na progone i ubijanje monaštva i visokih dostojanstvenika Srpske pravoslavne crkve. Posebno je istaknut slučaj internacije starog i bolesnog mitropolita raško-prizrenskog Nićifora. Posle mitropolitove molbe, srpska vlada mu je poslala jednokratnu pomoć verovatno zato što iznos njegove penzije nije bio dovoljan za život i lečenje. Iznemogao i bolestan, mitropolit je umro u Sofiji 14. februara 1918.

O novim kršenjima Haške konvencije prema ratnim zarobljenicima i o prisilnom regrutovanju stanovništva obavestena je holandska vlada 18. juna 1917. O tome je 11. avgusta iste godine vlada uputila obavestjenje srpskim poslanstvima u Parizu, Londonu, Petrogradu, Rimu, Vašingtonu, Bernu, Madridu i Hagu.²⁴ U novoj noti srpske vlade od 27. januara 1918. Pašić je protestovao protiv još jednog oblika ekonomske eksploatacije okupirane srpske teritorije.²⁵

Veliki problem za srpsku vladu bilo je pitanje slanja pomoći u zemlju, pre svega za potrebe ratnih zarobljenika i civilnih interniraca. Utvrđivanje stvarnog broja srpskih ratnih zarobljenika, a pogotovo civilnih interniraca, pokazalo se kao veliki problem za srpsku vladu zbog stava Bugarske o statusu okupirane teritorije i stanovništva na njoj. Na osnovu podataka

²² Isto, 236–237.

²³ Isto, 238–240

²⁴ Isto, 239; *Zapisnici sednica Ministarskog saveta Srbije*, 449.

²⁵ Đ. Stanković, *Nikola Pašić. Prilozi za biografiju*, 240.

holandskog poslanika u Sofiji srpskoj vladi je na sednici od 19. maja 1917. saopšteno da u Bugarskoj ima 187 srpskih oficira i 31.000 srpskih zarobljenih vojnika. O broju civilnih interniraca nije bilo podataka.²⁶

Pod pritiskom srpske i međunarodne javnosti bugarska vlada je bila prisiljena da pošalje u Ženevu zvaničnog delegata bugarskog Crvenog krsta na pregovore sa predstavnicima srpskog Crvenog krsta. Na konferenciji održanoj 1. novembra 1917. srpski predstavnici su u sedam tačaka zahtevali od bugarskog Crvenog krsta da se ispune odredbe iz Ženevske konvencije koje su se ticale srpskih ratnih zarobljenika i civilnih interniraca. Tražene su precizne evidencije o njima, omogućavanje prepiske interniraca sa porodicama, mogućnost slanja hrane i odeće internircima, razmena bolesnih zarobljenika, podaci o civilnim internircima, njihovo repatriranje i podaci o bolesnim i ranjenim vojnicima u bolnicama. Bugarski delegat je odbio da potpiše konvenciju koju je potpisala nova bugarska vlada u leto 1918.²⁷

Preko austrougarskog Crvenog krsta, bugarski Crveni krst je krajem 1917. dostavio podatak da se u Bugarskoj nalazi svega 21.000 srpskih zarobljenika, dok civilni internirci nisu ni pomenuti. To je bilo daleko od stvarnog broja jer se znalo da je samo iz Vojnoinspekcijske oblasti Morave 1917. godine deportovano u bugarske logore 60.000–65.000 lica. Među njima je svakako bilo i oko 8.000 žena i devojaka koje su Bugari, za zlatan novac, kao roblje, prodali Turcima. Profesor Rajs je, usto, utvrdio da su to uglavnom bila ženska deca od deset do petnaest godina. Turcima u Malu Aziju je upućena i velika grupa srpskih zarobljenika koji su masovno umirali radeći na dovršenju bagdadske železničke pruge i na gradnji komunikacija za tursku vojsku. Posle kapitulacije Bugarske u Srbiju se vratilo 52.000 interniraca, iako je bugarski Crveni krst nešto pre toga izvestio da je broj srpskih deportovanih civila 14.324.²⁸

Novi veliki talas užasnih zločina nad Srbima vršen je tokom Topličkog ustanka koji je izbio krajem februara 1917.²⁹ Iako su izveštaji o obimu tih zločina stizali već tokom 1917. i 1918. godine, prave razmere masovnog uništavanja srpskog stanovništva i razaranja postale su jasne tek posle oslobođenja. Izveštaji o bugarskim zločinima na okupiranoj teritoriji su stizali sve do kraja okupacije da bi se prikupljanje podataka o zločinima nastavilo i

²⁶ *Zapisnici sednica Ministarskog saveta Srbije*, 419; videti i: Zapisnik sednice Ministarskog saveta držane 18. juna 1918. na Krfu, *Zapisnici sednica Ministarskog saveta Srbije*, 458.

²⁷ V. Stojančević, *Srbija 1908–1918*, 214–215.

²⁸ Isto, 215–216.

²⁹ Andrej Mitrović, *Ustaničke borbe u Srbiji 1916–1918*, Beograd 1987, 268–269; *Stradanje srpskog naroda*, 464–482.

po formiranju Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca.³⁰ Narodna skupština je formirala Anketni odbor za ispitivanje uzroka pobune u okruzima Topličkom, Vranjskom, Niškom i ostalima, koji je marta 1920. podneo iscrpan izveštaj o stradanju tokom Topličkog ustanka pri čemu je navedeno da je tada broj žrtava do 35.000 ljudi.³¹

U govoru pred Narodnom skupštinom na Krflu 15. aprila 1918, Nikola Pašić je istakao značaj nota i protesta poslatih raznim državama i organizacijama zbog povreda međunarodnog i ratnog prava od strane Bugarske. On je ocenio „da ovo nije rat, nego prosto jedno divljačko neprijateljstvo protiv naroda“. Svoj govor je zaključio ocenom da je vlada „učinila sve moguće, da ova zverstva, koja su tamo vršena, dostavi našim Saveznicima, neutralnima i celom svetu i kao što rekoah ako uspemo u ratu, navešće se ovi slučajevi kao primer najvećeg varvastva što su bila u ovom ratu“.³²

Na osnovu istraživanja dokumenata iz poslanstva Kraljevine Jugoslavije u Stokholmu vidi se da je Nikola Pašić 8/21. jula 1918. predao poslanicima Velikih sila na Krflu još jednu notu. Iako je ovaj akt predsednika vlade upućen i ostalim poslanstvima, izgleda da je sačuvan samo dokument koji je poslat poslaniku Srbije u Stokholmu dr Bošku Čolak-Antiću.³³ Značaj ovog do sada nepoznatog dokumenta jeste u tome što su sumirani podaci kojima je raspolagala srpska vlada o srpskim internircima i o velikim teškoćama oko utvrđivanja njihovog broja i slanja pomoći u zemlju. U uvodu note, Pašić je nedvosmisleno istakao da su svi naponi srpske vlade da olakša položaj svojih zarobljenih i interniranih građana, naročito u bugarskoj okupacionoj zoni, ostali bezuspešni. To je bila posledica činjenice da je „bugarska vlada zauzela čudnovato pravno gledište: da Srbija ne postoji, niti ikakva druga vlada osim bugarske, koja bi nadležno vodila računa o tom narodu“. Zatim je navedeno da je srpska vlada blagovremeno obavestavala i obavestavaće „svoje Saveznike i njihovo javno mnjenje o svima povredama Međunarodnog Prava i mnogim aktima, iz kojih se daje jasno utvrditi da bugarska vlada sistematski i s planom čini sve što može, da uništi preostali srpski živalj“.³⁴

Kako se bugarska vlada nije osvrtila na „osnovna načela međunarodnog života“, srpska vlada još nema podatke o svojim zarobljenicima i

³⁰ *Stradanje srpskog naroda*, 285–346. Decembra 1918. svoje izveštaje je podnosila i Komisija za utvrđivanje zločina bugarskih vlasti u okrugu topličkom; isto, 328–334.

³¹ *Pomenik žrtvama bugarskog terora na jugu Srbije 1915–1918*, priredio Momčilo Pavlović, Beograd 2007, 17–29; Videti i navedeni iscrpan spisak literature o bugarskim zločinima. *Stradanje srpskog naroda*, 507–517.

³² Đ. Stanković, *Nikola Pašić. Prilozi za biografiju*, 247.

³³ Arhiv Jugoslavije, fond poslanstva Kraljevine Jugoslavije u Stokholmu (oznaka fonda: 382), fascikla 15, 20–23.

³⁴ Isto.

internircima zbog čega im nije mogla slati pomoć. Sledila je rekapitulacija podataka o broju i strukturi interniranih srpskih građana do kojih je srpska vlada došla posrednim putem. Srpsko Ministarstvo inostranih poslova je 19. maja 1917. izveštено da se prema bugarskom službenom saopštenju u njoj nalazi zarobljenih 187 srpskih oficira i 31.492 vojnika. Prema podacima bugarskog Crvenog krsta od marta 1918. broj srpskih zarobljenika je bio samo 21.000. „Vlada mora se pitati sa zaprepašćenjem: gde su njenih 10.000 građana. 14. avgusta 1917. izveštено je takođe, da se u: Slivenu nalaze srp. zarobljenika 654, interniranih 2.714, Gornjem Pančarevu zarobljenika 2.000, interniranih 200 /od toga/ činovnika 36, oficira 131, u Šumenu sveštenika 200. Srpska Vlada ni do danas nema listu imena tih zarobljenika. Kraljevska Vlada saznala je nedavno da se u Eski-Džumaji nalazi interniranih 223 srp. sveštenika. Ni o njima nema apsolutno nikakvih bližih podataka. 8. maja 1918 Ministarstvo Inostranih Dela izveštено je da je umrlo 12 srp. oficira u vrlo kratkom razmaku vremena. Vlada se nalazi u apsolutnom neznanju u kakvom se zdravstvenom stanju nalaze njeni zarobljeni oficiri i vojnici“.

U noti se konstatovalo da bugarska vlada ometa holandskog poslanika u misiji zaštite srpskih interesa odbijajući njegov predlog od 27. septembra 1917. o osnivanju sanitarne misije pri poslanstvu, „po ugladu na one koje već postoje u Nemačkoj, za britanske zarobljenike u Turskoj“. Iako je vlada preko holandskog poslanstva slala jednaku mesečnu pomoć za 1.500 srpskih porodica, ona nije imala nikakve podatke o tome kome je pomoć predavana. Na kraju, od srpskih poslanika je traženo da se Saveznici najenergičnije zauzmu na zaštiti srpskih interesa „saglasno propisima međunarodnog i Ratnog Prava“.³⁵

Gotovo istovremeno kada je Pašić uputio poslednju protestnu notu, pojavio se veliki problem u isplati novčane pomoći koju je Srbija upućivala u okupiranu zemlju preko holandskog poslanstva. Ministarstvo inostranih poslova je 10. jula 1918. sa Krfa uputilo srpskim poslanstvima akt upoznavši ih sa smetnjama koje Bugarska čini pri slanju pomoći u zemlju. Značaj ovog do sada nepoznatog dokumenta jeste prevashodno u tome što pokazuje sa kakvim se teškoćama srpska vlada suočavala u slanju pomoći na teritorije okupirane od Bugara i koliko je tu pomoć bugarska vlada zloupotrebjavala čak i u leto 1918. kada je ishod rata postajao sve očigledniji. Prema informacijama srpske vlade, bugarska vlada je tražila od holandskog poslanika u Sofiji da novac koji dobija od srpske vlade ubuduće dostavlja bugarskom Crvenom krstu, koji će ga u svoje ime predavati onima kojima je namenjen. Pri tome se neće reći da ga šalje srpska vlada. Objašnjenje bugarskog Ministarstva inostranih poslova je bilo da slanjem novca Srbija

³⁵ Isto.

vrši propagandu u svoju korist. Iako je očekivao protivljenje ovakvom postupku sa strane Srbije, holandski poslanik je pristao da privremeno novac koji dobija od srpske vlade predaje neposredno bugarskom Crvenom krstu. To je motivisao velikom oskudicom među stanovništvom. Zaista, srpsko ministarstvo finansija se nije složilo sa tim i tražilo je da se vrati ranija praksa. Iz prepiske ministarstava finansija i inostranih poslova se vidi da je srpska vlada slala 300.000 franaka mesečno za pomoć srpskim zarobljenicima i internircima u Bugarskoj i da je to bila jedina pomoć „koju mi redovno ukazujemo našim zarobljenicima i interniranim u Bugarskoj kojih ima oko 50.000.“ Pokazalo se da je tu sumu holandski poslanik i do tada predavao bugarskom ministarstvu inostranih poslova koje ju je delilo bez ikakve njegove kontrole. Srpsko ministarstvo finansija je obavestilo holandsko poslanstvo u Hagu da se ne slaže sa takvom praksom.

Srpska vlada je bila spremna da šalje mnogo veću pomoć stanovništvu i internircima u bugarskoj okupacionoj zoni jer je „naše stanovništvo pod bugarskom vlašću u velikoj bedi zbog materijalne oskudice.“ Predviđena je pomoć iz dva glavna izvora: iz privatnih sredstava pojedinih građana i iz javnih (državnih) sredstava. Ostali iznosi koji su upućivani u okupiranu zemlju, bilo kao potpora, bilo kao plate, penzije ili invalidnine, upućivani su u skladu sa jasnim obavezama srpske države prema uživaocima. Prema mišljenju srpske vlade to se nije moglo smatrati bilo kakvom propagandom. Predsedniku vlade je predloženo da se sa ovakvim postupanjem bugarske vlade upoznaju sve neutralne i savezničke vlade, da se kod njih uloži najenergичniji protest i zatraži da bugarska vlada ne čini smetnje slanju pomoći „našem svetu“, zatim da se pomoć najbrže i najdirektnije izdaje onima kojima je upućena i da se o izvršenju dobijaju nesumnjive potvrde. „Čast mi je zamoliti Vas da akcija po ovome pitanju bude naročito energična kod Pape i kod Sjedinjenih Američkih Država naročito u pogledu na to, da ove poslednje nisu u ratu sa Bugarskom“. Da bi se Bugarska naterala da tako postupi, predloženo je Pašiću i da se vlada zauzme kod saveznika da se organizuju kolektivne represalije prema Bugarskoj.³⁶

Napori srpske vlade na prikupljanju podataka o povredama međunarodnog prava koje su činile okupacione sile u Srbiji, kao i obaveštavanje međunarodne javnosti o njima trajali su i posle okončanja ratnih dejstava. U sklopu priprema za mirovnu konferenciju u Parizu, formirana je posebna Međusaveznička komisija za ispitivanje zločina bugarskih okupacionih vlasti u Srbiji. Nju su sačinjavali predstavnici savezničkih zemalja Francuske i

³⁶ AJ, 382–15–24 do 27, Ministarstvo inostranih dela, Administrativno odeljenje, Kralj. Srp. Poslanstvu Štokholm, Krf, 10. jul 1918. Nije jasno da li je ovaj akt upućen odmah ili naknadno, ili je tek naknadno zaveden u poslanstvu u Štokholmu. Ispod datuma kada je akt nastao, 10. jula 1918, rukom je napisano: „primljeno 24. februara 1919“.

Velike Britanije, zamenik javnog tužioca iz Liona Bonasije i britanski potpukovnik Men, kao i švajcarski profesor Rajs. Srpski deo komisije su činili ugledni političari, profesori i diplomate – Ljubomir Stojanović, Slobodan Jovanović i Panta Gavrilović. Rezultate svoga rada komisija je objavila u Parizu 1919. u dva toma pod naslovom *Documents relatifs aux violations des conventions de la Haye et du Droit International en generalcommises de 1915–1918. par les Bulgares en Serbie occupee*. Njima je pridodat treći tom sa fotomaterijalom o bugarskim zločinima pod naslovom *Album des crimes bulgares*. Publikovana je i posebna knjiga Međusavezničke komisije o zločinima Bugara u Makedoniji.³⁷ Prema izveštaju ove komisije, tokom gušenja Topličkog ustanka u proleće 1917, ubijeno je ukupno oko 20.000 Srba, svih uzrasta i oba pola. Većinu su pobili Bugari, uglavnom hladnim oružjem, dok je drugi deo ubijen od austrougarske vojske i žandarmerije. Ubijanje je praćeno velikim razaranjima, pljačkom i nasiljem.³⁸

Na osnovu materijala prikupljenog od komisije, delegacija Kraljevine SHS je pred Konferenciju mira u Parizu podnela tužbu protiv 500 bugarskih državljana i protiv kralja Ferdinanda Koburškog. Ovaj spisak imena optuženih Konferencija mira je prihvatila. Delegacija Kraljevine SHS je izabrala 25 lica, optužila ih kao glavne ratne zločince i tražila njihovo izručenje i pre potpisivanja mirovnog ugovora. Na osnovu toga je zahtevano da se u tekst mirovnog ugovora unese odredba da je Bugarska obavezna da saveznicima preda svakog svog državljanina okrivljenog za ratne zločine.³⁹ Tokom rada Konferencije mira u delegaciji Kraljevine SHS pojavile su se razlike u pogledu kažnjavanja ratnih zločina o čemu je raspravljano na komisiji za pitanje ratne odgovornosti. Nikola Pašić je bio protiv toga da se sudi bugarskom kralju Ferdinandu jer bi se time odgovornost za zločine prebacila na jednog čoveka. Pokazalo se da je Konferencija mira prihvatila jedino da se sudi nemačkom caru Vilhelmu Drugom, ali je i on izbegao suđenje. Takva odluka je prihvaćena kao presedan pa do suđenja kralju Ferdinandu nije ni došlo. Zbog stava Francuske nije prihvaćen ni predlog o osnivanju međunarodnih sudova za suđenje ratnim zločincima i to je prepušteno međusavezničkim i nacionalnim sudovima. Nije prihvaćen ni predlog da se za zločine Bugara obrazuje međusaveznički sud. Sve se svelo na nekoliko presuda koje su bugarski sudovi izrekli nekolicini oficira zbog zločina u Srbiji. Među njima samo je jedan osuđen na smrt.⁴⁰

³⁷ Andrej Mitrović, *Jugoslavija na konferenciji mira 1919–1920*, Beograd 1969, 193–194; *Pomenik žrtvama bugarskog terora na jugu Srbije 1915–1918*, 11–12.

³⁸ *Pomenik žrtvama bugarskog terora na jugu Srbije 1915–1918*, 12–16.

³⁹ A. Mitrović, *Jugoslavija na konferenciji mira*, 194–196.

⁴⁰ Isto, 197–199, 274, napomena 20.

Milan Koljanin

BULGARIAN CRIMES IN SERBIA 1915–1918, A CONTRIBUTION
OF THE RESEARCH OF THE BULGARIAN OCCUPATION
IN THE FIRST WORLD WAR

Summary

The research of the crimes committed by the Bulgaria on the occupied territories of Kingdom of Serbia in the First World War is related to the question of the character and aims of its occupation regime. The author stress that the mass crimes were part of the occupation policy of the Bulgarian Government in the Serbia. The main aim was the Bulgarisation of the conquered territories, and forced change of the ethnical character at those territories. On the contrary, the Austro-Hungarian occupation in the other parts of Serbia, have the intention to change the mindset of the inhabitants, but not to erase the existence of the Serbians as the nation. Bulgarian mass crimes were example of the hard violation of the international and war legislation during the occupation. The Serbian government collected systematically the facts about the Bulgarian crimes since it entered the war against Serbia in 1915. The facts and figures on the Bulgarian crimes were even published during the war, since those crimes were much drastically than of any other occupation force in Serbia. Later after the war at the peace conference, the delegation of the Kingdom SHS asked trial for the Bulgarian war crimes and even to the Bulgarian King Ferdinand. But, because of the relations among the Great Powers and peace process, all efforts was downscaled only to trials to several minor officers for the crimes committed in occupied Serbia.